

Tymowski, Michał

Wczesne państwo a dojrzałe państwo w historii Wschodniej i Centralnej Europy oraz Zachodniego Sudanu : porównanie procesów powstawania państw i barier w ich rozwoju

Przegląd Historyczny 80/4, 673-687

1989

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

MICHAŁ TYMOWSKI

Wczesne państwo a dojrzałe państwo w historii Wschodniej
i Centralnej Europy oraz Zachodniego Sudanu.
Porównanie procesów powstawania państw i barier
w ich rozwoju

Metoda porównawcza używana jest przez badaczy różnych specjalności i w sposób bardzo różnorodny. W tej pracy przyjmuję, że celem metody porównawczej jest wskazanie zarówno na podobieństwa, jak na różnice badanych tą metodą struktur i procesów. Porównanie nie ma w żadnym razie oznaczać identyfikacji, wręcz przeciwnie — to dzięki porównaniu cechy odrębne, właściwe jednej tylko ze struktur, stają się na tle innych bardziej oczywiste i wyraźne. Drugim założeniem jest, że porównywanie dotyczyć powinno całych struktur i ich ewolucji, nie zaś wyodrębnionych fragmentów rzeczywistości. Wybrane struktury powinny cechować „minimum porównywalności”¹. Owego minimum poszukiwano w bardzo różnych zjawiskach. Na przykład w jedności etnicznej ludów słowiańskich lub germańskich. Inną podstawę porównywalności widziano w bliskości geograficznej i chronologicznej². Są to kryteria interesujące, gdyż każda bliskość oznacza wzajemne kontakty i wpływy oraz narzuca dokonywanie porównań.

Kryterium porównywalności, które pragnę przyjąć w tej pracy jest zbliżony poziom rozwoju struktur politycznych³. Porównywać będę formowanie się wczesnych typów państwowości i ich ewolucję. Zakładam więc, że procesy powstawania wczesnych państw oznaczają, że struktury gospodarcze, społeczne, polityczne znajdują się na poziomie rozwoju na tyle zbliżonym, że spełnia to wymóg wspomnianego „minimum porównywalności”. Jest to zgodne z praktyką badania wczesnych państw⁴.

¹ M. H a n d e l s m a n, *Historyka cz. I: Zasady metodologii historii*, Zamość 1921, s. 192—193; H. P i r e n n e, *De la méthode comparative en histoire*, [w:] *Compte rendu du Ve Congrès International des Sciences Historiques*, Bruxelles 1923, s. 28; M. B l o c h, *Pour une histoire comparée des sociétés médiévales*, [w:] *Resumés des communications présentées au Congrès*, Oslo 1928, s. 119—121; H. S é e, *Science et philosophie en histoire*, Paris 1928, s. 160; J. B a r d a c h, *Metoda porównawcza w zastosowaniu do powszechnej historii państwa i prawa*, CzP-H t. XIV, 1962, s. 29—31.

² J. B a r d a c h, *Polskie państwo wczesnopiastowskie (Dorobek i perspektywy badań)*, KH t. LXVII, 1960; tenże, *Metoda*.

³ W. K a m i e n i e c k i, *O metodzie porównawczej w historii*, KH t. LV, 1948, s. 10; K. T y m i e n i e c k i, „Plemiona” i „gniazda”. *Przyczynek do dziejów zanikania układu rodowo-patriarchalnego i umacniania się układu feudalnego*, [w:] *Pisma wybrane*, Warszawa 1956, s. 319; J. B a r d a c h, *Metoda*, s. 18—25.

⁴ R. C o h e n, E. S e r v i c e (eds.), *Origins of the State. The Anthropology of political evolution*, Philadelphia 1978; H. C l a e s s e n, P. S k a l n i k (eds.), *The Early State*, The Hague 1978; ciż, *The Study of The State*, The Hague 1981.

Decyzja o porównywalności wybranych struktur wynika z istniejącego stanu badań. Jest ona hipotezą roboczą, wymagającą weryfikacji przez badania szczegółowe. W ramach więc owej szerszej hipotezy możliwe jest dokonywanie porównań szczegółowych, dotyczących poszczególnych fragmentów wybranych struktur.

*

Badaczem, który po raz pierwszy wskazał na porównywalność struktur społeczno—politycznych Europy Środkowo—Wschodniej w IX—XI w. oraz Sudanu Zachodniego w IX—XVI w. był Marian Małowist⁵. Jego hipoteza weryfikowana była przez badania szczegółowe własne⁶ oraz jego uczniów⁷. Sądzę, że wobec dyskusji, która rozwinęła się wokół tej hipotezy⁸ uzasadnione jest dalsze prowadzenie badań w tym zakresie⁹.

Powstanie każdej organizacji państwowej jest możliwe tylko wtedy, gdy gospodarka dostarcza niezbędnych środków na utrzymanie grupy sprawującej władzę. Pobieranie danin od grup ludności zależnej na rzecz grupy rządzącej możliwe jest zaś tylko wtedy, gdy gospodarka — dzięki osiągniętej wydajności — przynosi systematyczne nadwyżki¹⁰.

Jak z tego punktu widzenia ocenić możemy gospodarki obu porównywanych tu regionów? Już samo powstanie państw jest dla nas dowodem istnienia nadwyżek. Aby jednak nie popaść w tautologię, poszukamy innych wskaźników.

W gospodarkach obu regionów dominowały w okresie tworzenia tam państw rolnictwo i hodowla. W Europie Środkowo—Wschodniej głównymi roślinami uprawianymi było proso, także żyto, owies, pszenica: W ogrodach uprawiano rośliny strączkowe, warzywa, owoce, a z roślin przemysłowych len i konopie. Z gospodarstwem rolniczym związana była ściśle hodowla. Koniecz-

⁵ M. Małowist, *Wielkie państwa Sudanu Zachodniego w późnym średniowieczu*, Warszawa 1964, s. 202.

⁶ M. Małowist, *Märkte und Städte im Westlichen Sudan vom 14. bis 16. Jahrhundert*, „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte”. 1967; tenże, *Quelques observations sur le commerce de l'or dans le Soudan Occidental au Moyen Age*, „Annales ESC”, 1970.

⁷ R. Karpiński, *Organizacja służebna a problem kast w Zachodnim Sudanie*, PH t. LVII, 1966; tenże, *Considerations sur les échanges de caractère local et extérieur de la Sénégambie dans la deuxième moitié du XVe et au début du XVIe siècle*, „Africana Bulletin” nr 8, 1968; M. Tymowski, *Les domaines des princes du Songhay (Soudan Occidental). Comparaison avec la grande propriété foncière en Europe au début de l'époque féodale*, „Annales ESC”, 1970; tenże, *La pêche à l'époque du Moyen Age dans la boucle du Niger*, „Africana Bulletin” nr 12, 1970; tenże, *La ville et la campagne au Soudan Occidental du XIVe au XVIe siècles (Problèmes des rapports économiques)*, „Acta Poloniae Historica” t. 29, 1974.

⁸ J. P. Olivier de Sardan, *Captifs ruraux et esclaves impériaux du Songhay*, [w:] *L'esclavage en Afrique Précoloniale*, ed. Cl. Meillassoux, Paris 1975; Cl. Meillassoux, *L'esclavage*; tenże, *Anthropologie de l'esclavage*, Paris 1986; L. Kaba, *Le pouvoir politique, l'essor économique et l'inégalité sociale au Songhay (1464-1591)*, „Bulletin de l'IFAN”, sér. B, 1983.

⁹ Wskazują na to także wyniki dyskusji przeprowadzonej w marcu 1988 r. w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, w ramach spotkań Komisji Mediewistycznej PTH. Problematykę rozwoju politycznego od struktur plemiennych do państwowych omawiano tam po referatach Karola Modzelewskiego, który omówił dzieje Polski wczesnośredniowiecznej i Michała Tymowskiego, który przytoczył materiał zachodnioafrykański. W obecnym tekście, poza cytowanymi źródłami i literaturą, powołuję się także na wyniki tej dyskusji.

¹⁰ H. Claessen, P. Skalnik, *The Eary State*, s. 545, 627—628.

ne było hodowanie pary wołów dla orki i innych prac rolnych, ponadto hodowano krowy, owce, świnie, drób. Istniały także zajęcia dodatkowe, takie jak myśliwstwo, rybołówstwo, bartnictwo¹¹. Dzięki różnorodności produkcji gospodarstwo wieśniacze mogło przetrwać czasy nieurodzaju, gdy plony spadały poniżej 1,5 ziarna z jednego wysianego. Zazwyczaj plony wynosiły 2 do 3 ziaren z 1 wysianego. Oblicza się, że przeciętne 4 osobowe gospodarstwo chłopskie osiągało z około 10 ha uprawnej ziemi (co najmniej drugie 10 ha leżało odłogiem i odpoczywało, gdyż system był dwupolowy) — poza ziarnem na siew i na konsumpcję własną (1200 kg) około 350 kg nadwyżki¹². Z niej mogły pochodzić daniny państwowe.

Głównym narzędziem uprawy było radło, zaopatrzone w żelazne ostrze. Technika ta, jak również kalendarz prac rolnych rozłożonych dosyć równomiernie w ciągu całego roku, doprowadziły do wyodrębnienia się małych rodzin. Jednakże do XII w. wśród ludności chłopskiej trwały jeszcze pozostałości struktur wielorodzinnych¹³. Przy hodowli bydła praca była kolektywna — wypasano wspólnie stado z całej wsi. Zwierzęta były jednak własnością poszczególnych gospodarstw¹⁴.

W Sudanie Zachodnim podstawowymi zbożami były proso i ryż, rośliną przemysłową — bawełna, w ogrodach uprawiano rośliny strączkowe, owoce i warzywa. Uzupełnieniem diety były produkty myśliwstwa i zbieractwa¹⁵. Hodowla i rybołówstwo były natomiast oddzielone od rolnictwa. Zajmowały się nimi odrębne grupy etniczne¹⁶.

Podstawową techniką uprawy było w Sudanie Zachodnim wypalanie roślinności. Głównym narzędziem uprawy ziemi — motyka. Wyjaławianiu gleby zapobiegano przez porzucenie ziemi po kilku latach i przechodzenie na inne tereny uprawne. Zupełnie inny niż w Europie był kalendarz prac rolniczych. Ich spiętrzenie trwało kilka miesięcy w roku, pozostały czas był od prac rolniczych wolny. Owo spiętrzenie potęgowane było przez mniej wydajną technikę kopieniaczą. W rezultacie konieczny był przy pracach rolniczych kolektywny wysiłek dużych grup ludzkich¹⁷. Podobnie

¹¹ W. Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa 1965, s. 11—152; L. Leciejewicz, *Słowiańszczyzna Zachodnia*, Wrocław 1976, s. 69—80; M. Dembińska, Z. Podwińska (red.), *Historia kultury materialnej Polski w zarysie t. I*, Warszawa 1978, s. 72—117; E. Dąbrowska, *Węgrzy*, [w:] W. Szymański, E. Dąbrowska, *Awarzy. Węgrzy*, Wrocław 1979, s. 179—194.

¹² H. Łowmiański, *Początki Polski t.III*, Warszawa 1967, s. 296—311; K. Modzelewski, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław 1987, s. 18—26.

¹³ K. Modzelewski, *Chłopi*, s. 26—29; *Księga Henrykowska - Liber fundationis claustrii Sancte Marie Virginis in Heinrichow*, wyd. R. Grodecki, Poznań 1949, s. 277—280.

¹⁴ K. Modzelewski, *Chłopi*, s. 30.

¹⁵ Ch. Monteil, *Le coton chez les Noirs*, „Bulletin du Comité d'Etudes Historiques et Scientifiques de l'AOF”, 1929; R. Mauny, *Notes historiques autour des principales plantes cultivées d'Afrique Occidentale*, „Bulletin de l'IFAN”, 1953; tenże, *Tableau géographique de l'Ouest africain au Moyen Age*, Dakar 1961, s. 227—253; T. Lewicki, *West African Food in the Middle Ages, according to Arabic Sources*, London 1974.

¹⁶ R. Mauny, *Tableau*, s. 254—292; M. Tymowski, *La pêche*; A. Hopkins, *An Economic History of West Africa*, London 1973, s. 39—43.

¹⁷ H. Laboureret, *Paysans d'Afrique Occidentale*, Paris 1941; Cl. Grandet, *La vie rurale dans le cercle de Goundam*, „Les Cahiers d'Outre Mer” t. XI, 1958, s. 36—38; A. Letniew, *Dzierwnia Zapadnowo Mali. Socialno-ekonomiczeski oczerk*, Moskwa 1964, s. 15—26.

kolektywnego wysiłku wymagało pilnowanie dużych stad bydła przez nomadów¹⁸.

Nie mamy obliczeń dotyczących rozmiarów produkcji i osiągniętych w Sudanie Zachodnim nadwyżek. Istnieją natomiast obliczenia średniej gęstości zaludnienia, które wynosiło — podobnie jak we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowo—Wschodniej — około 4 osób/km² przy skupiskach osadniczych od 10 do 20 osób/km²¹⁹.

Wskaźnikiem osiągniętych w obu gospodarkach nadwyżek produkcyjnych może być także istnienie regularnej wymiany handlowej — zarówno daleko-siężnej, jak lokalnej. Szczególnie ta ostatnia jest dobrym miernikiem wykorzystania nadwyżek przez ludność wiejską. Wymiana lokalna odbywała się w obu regionach na targach. O ich istnieniu w Europie Środkowo—Wschodniej wiemy już z najstarszych źródeł dotyczących początku tamtejszych państw. Ich liczba, oraz rola wymiany lokalnej, wzrosła znacznie w XII w.²⁰

Istnienie i funkcjonowanie targów poświadczane jest obficie i omówione w literaturze dotyczącej Sudanu Zachodniego²¹.

Na stałe uzyskiwanie przez gospodarkę nadwyżek wskazuje powstanie ośrodków miejskich. Ze zjawiskiem tym mamy do czynienia na obu badanych obszarach, ale jego natężenie i zaawansowanie było zróżnicowane. Zarówno w Europie Środkowo—Wschodniej jak w Sudanie Zachodnim znamy obszary lepiej i słabiej zurbanizowane. W Europie zurbanizowany był region pomorski i obszar Czech²². Na Rusi istniały nieliczne lecz wielkie ośrodki miejskie z Kijowem i Nowogrodem²³. Na obszarze państwa polskiego oraz węgierskiego ośrodki miejskie były niewielkich rozmiarów²⁴.

W Sudanie Zachodnim, nad Nigrem i Bani ukształtowała się strefa działania powiązanych ze sobą wzajemnie dużych ośrodków miejskich — stolicy Mali—Niani, Songhaju-Gao, oraz Timbaktu i Dżenne²⁵. Istniały także nieliczne miasta niewielkich rozmiarów, takie jak Walata, Zaghari²⁶. Jednakże wiele rozległych regionów w Sudanie Zachodnim pozbawionych było całkowicie ośrodków miejskich. Zjawisko to oznacza, że regionalne zróżnicowanie

¹⁸ G. D outressouille, *L'élevage en Afrique Occidentale*, Paris 1947.

¹⁹ M. Delafosse, *Haut-Sénégal - Niger* t. I, Paris 1912, s. 96—101; A. Letnie w, op. cit., s. 23; A. S. Hopkins, op. cit., s. 15—18.

²⁰ K. Maleczyński, *Najstarsze targi w Polsce i ich stosunek do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów 1926; A. Gieysztor, *Wieś i miasto słowiańskie przed XIII w.*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, 1962; tenże, *Local Markets and Foreign Exchanges in Central and East-Europe before 1200*, „Ergon” 1966; K. Buczek, *Targi i miasta na prawie polskim*, Wrocław 1964; T. Lalik, *Märkte des 12. Jahrhundert in Polen*, „Ergon” 1962; tenże, *Cyrkulacja kruszcu w Polsce X—XII w.*, PH t. LVIII, 1967; tenże, *Targ. [w:] Słownik Starożytności Słowiańskich* t. VI, cz. I, Wrocław 1977.

²¹ R. Mauny, *Tableau* s. 354—356, 382—386; M. Małowist, *Märkte*; R. Karpiński, *Considerations*.

²² L. Leciejewicz, *Miasta Słowian północnopolańskich*, Wrocław 1962; tenże, *Słowiańszczyzna*, s. 136—146.

²³ W. Szymański, *Słowiańszczyzna Wschodnia*, Wrocław 1973, s. 96—100.

²⁴ A. Gieysztor, *Wieś i miasto*; tenże, *Local Markets*; K. Buczek, *Targi i miasta*; E. Dąbrowska, op. cit., s. 223—227.

²⁵ R. Mauny, *Tableau*, s. 495—503; M. Małowist, *Märkte*; M. Tymowski, *La ville*.

²⁶ R. Mauny, *Tableau*.

rozwoju w Sudanie Zachodnim było znacznie większe niż w Europie Środkowo—Wschodniej, a rozmiary uzyskiwanych nadwyżek mniejsze.

Istnieją liczne wskaźniki, pozwalające na twierdzenie, że nadwyżki — jakkolwiek z całą pewnością uzyskiwane systematycznie — były jednocześnie niewielkie. Poza małą liczbą miast wskaźnikiem takim jest słabo zaawansowany na obu obszarach społeczny podział pracy i wyodrębnienie się jedynie kilku podstawowych rzemioł, przede wszystkim kowalstwa. W Europie, w podgrodziach będących ośrodkami wczesnomiejskimi, pracowali nieliczni rzemieślnicy różnych specjalności²⁷, podobnie w dużych miastach Sudanu Zachodniego²⁸. Jednakże większość rzemioł na obu badanych obszarach wykonywano w skali masowej w ramach gospodarstw rolników i hodowców²⁹. Również w państwach obu obszarów zwiększone potrzeby armii na produkty rzemieślnicze spowodowały utworzenie przez panujących specjalnego systemu świadczeń. Mieszkańcom niektórych wsi narzucano daniny nie w płonach rolnych, lecz w nieskomplikowanych wyrobach rzemieślniczych i usługach. W Europie organizację taką nazywamy służebną³⁰. Jej analogie w Sudanie Zachodnim istniały w państwach Mali i Songhaj³¹.

Świadectwem ograniczonych rozmiarów nadwyżek ekonomicznych jest także brak pieniądza i posługiwanie się jego formą zastępczą — przedmiotami o ogólnie przyjętej wartości. W Europie Środkowo-Wschodniej były to płatki tkanin lnianych, kawałki żelaza w formie siekier, wygolone skórki wiewiórcze³². W Sudanie Zachodnim funkcję pieniądza pozamonetranego pełniły muszle kauri (*Cypraea moneta*), kawałki soli, paciorki, sztabki miedzi³³. W wymianie zewnętrznej w Sudanie Zachodnim posługiwano się złotem ważonym w mitkhalach (4,7 g)³⁴, zaś w Europie Środkowo-Wschodniej srebrnym pieniądzem arabskim, później także niemieckim, wreszcie — lecz do XI w. w ograniczonym zakresie — własnym³⁵.

²⁷ W. Hensel, op. cit., s. 153 nn.

²⁸ M. Tymowski, *La ville*.

²⁹ K. Modzelewski, *Chłopi*, s. 27; R. Mauny, *Tableau*, s. 343—354.

³⁰ K. Buczek, *Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej*, Wrocław 1958; K. Modzelewski, *La division autarchique du travail à l'échelle d'un Etat: l'organisation „ministeriale” en Pologne médiévale*, „Annales ESC” 1964; tenże, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X—XIII wiek*, Wrocław 1975; B. Krzezińska, D. Trestik, *Służebna organizacja w rane stredovekych Cechach*, „Cesko-Slovensky Casopis Historicky” t. 12, 1964; M. Kucera, *K problému vcesnostredovekej sluzobnickej organizacie na Slovensku*, „Historicky Casopis” t. 12, 1964.

³¹ R. Karpiński, *Organizacja*; M. Tymowski, *La pêche*.

³² *Relacja Ibrahima ibn Jakuba*, wyd. T. Kowalski, Monumenta Poloniae Historica, NS t. I, Kraków 1946; T. Lewicki, *Skórkowe pieniądze na Rusi w średniowieczu*, [w:] *Dawna Kultura t. II*, Wrocław 1955; J. Sztetyło, *Czeski i morawski pieniądz pozakruszcowy wczesnego średniowiecza*, KHKM t. XI, 1963; J. Posvar, *Plótno i żelazo jako płacidła na ziemiach czeskich*, KHKM t. XIII, 1965.

³³ R. Mauny, *Tableau*, s. 419—422; M. Johnson, *The cowrie currencies of West Africa*, „Journal of African History” 1970; J. Cuoq, *Recueil des sources arabes concernant l'Afrique Occidentale du VIIIe au XVIe siècle*, Paris 1975, s. 104, 259, 276, 298, 316 — teksty al-Bakri'ego, al-Omari'ego, Ibn Batuty.

³⁴ E. Gautrier, *L'or du Soudan dans l'histoire*, „Annales d'Histoire Economique et Sociale” 1935; R. Mauny, *Tableau*, s. 413—419.

³⁵ R. Kiersnowski, *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Warszawa 1960; T. Lalik, *Cyrkulacja*.

Z obu obszarów grupy rządzące eksportowały niewolników³⁶. Jeżeli eksport ten był opłacalny, to świadczy on o niewielkiej wydajności pracy. W tej dziedzinie w Europie Środkowo-Wschodniej zaszły już w XI w. zmiany. Sprzedaż niewolników stopniowo stawała się nieopłacalna, władcy i możni organizowali osadnictwo. W Sudanie Zachodnim wywóz ludzi nie został wstrzymany.

Także działalność militarna grup rządzących państwami obu obszarów świadczy o niewielkiej wydajności miejscowych gospodarek i niemożności zwiększenia nacisku fiskalnego na poddanych. Część kosztów tworzenia państw przerzucana była na zewnątrz, na sąsiednie ludy i plemiona. W obu wypadkach rządzący uzupełniali bowiem swe dochody łupami wojennymi³⁷.

*

Przy opisie gospodarki zwracałem już uwagę na różnice struktury społecznej pomiędzy ludnością wieśniaczą obu obszarów. W Europie Środkowo-Wschodniej wyraźny był trend do kształtowania się rodzin małych, w Sudanie Zachodnim trwały struktury wielorodzinne.

Na wyższym poziomie więzów krwi i więzów terytorialnych na obu obszarach istniały wspólnoty wioskowe i grupy wiosek oraz organizacje plemienne.³⁸

W Europie Środkowo-Wschodniej za najistotniejsze — z punktu widzenia ewolucji systemów politycznych — uznać można następujące cechy organizacji plemiennych. Od okresu stabilizacji osadniczej około VII w. n.e., w Europie Środkowo-Wschodniej mieszkali ludy słowiańskie o dużej bliskości języka, kultury, gospodarki. Terytoria te atakowane były przez plemiona azjatyckich nomadów — Awarów, Węgrów. Wszystkie grupy plemienne — zarówno słowiańskie jak koczownicze — wykształciły system władzy, który określić możemy jako księstwo lub wodzostwo (*chiefdom*). Wśród ludów osiadłych wielkość (liczebność, terytorium) plemion była zróżnicowana. W badaniach stosowana jest terminologia — małe, duże plemię i związek plemienny³⁹.

Organizacje plemienne Sudanu Zachodniego były na tle europejskim bardziej różnorodne. Przede wszystkim o wiele większa była różnorodność

³⁶ Europa — T. Lewicki, *Osadnictwo słowiańskie i niewolnicy słowiańscy w krajach muzułmańskich według wczesnośredniowiecznych pisarzy arabskich*, PH t. XLIII, 1952; A. Gieysztor, *Trade and Industry in Eastern Europe before 1200*, [w:] *The Cambridge Economic History of Europe* t. II: *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge 1987, s. 474—524. Sudan Zachodni — M. Małowist, *Le commerce de l'or et des esclaves au Soudan Occidental*, „Africana Bulletin” nr 4, 1966; Cl. Meillassoux (ed.), *Lesclavage; ten z e, Anthropologie*.

³⁷ Anonima tzw. *Galla Kronika, czyli dzieje książąt i władców polskich*, wyd. K. Maleczyński, Monumenta Poloniae Historica, NS t. II, Kraków 1952, I, cap. 25; *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag*, ed. B. Bretholz, Monumenta Germaniae Historica, SS NS t. II, Berlin 1923, II, cap. 2, 5; *Tarikh el-Fettach ou Chronique du chercheur, par Mahmoud Kati et l'un des ses petits fils*, ed. O. Houdas, M. Delafosse, Paris 1964, s. 195, 214.

³⁸ Z. Podwińska, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego. Żreb, wieś, opole*, Wrocław 1971; K. Modzelewski, *Chłopi*, s. 30—36; Y. Person, *Samori. Une révolution Dyula* t. I, Dakar 1968, s. 64—72.

³⁹ H. Łowmiański, *Początki Polski* t. IV, Warszawa 1970, s. 33—46; L. Leciejewicz, *Słowiańszczyzna*, s. 53—69; K. Modzelewski, *Chłopi*, s. 36—44.

etniczna. Na całym obszarze sąsiadowały ze sobą ludy o odmiennych językach, kulturze, zajęciach. Potencjały organizacji plemiennych — liczba ludności, typ gospodarki, zajmowany teren — były silniej niż w Europie zróżnicowane. Dzielili je także typ organizacji politycznych. Tylko część plemion tworzyła systemy typu *chiefdom*. Wiele innych zorganizowanych było na zasadach segmentarnych. W tego typu organizacjach grupa etniczna żyła w ramach wielu, niezależnych, odrębnych i małych jednostek terytorialnych. Władza licznych naczelników tych niewielkich wspólnot była słaba i ograniczona przez rady starców⁴⁰.

Powstawanie państw polegało na centralizowaniu władzy, wyodrębnieniu się grupy rządzącej, tworzeniu przez nią instytucji sprawowania władzy, utrwalaniu podziału na rządzących i rządzonych, legitymizowaniu działania władz, określaniu terytorium na którym organizacja państwowa działała. Proces ten rozpoczął się na obu obszarach w zbliżonym czasie.

W Europie Środkowo-Wschodniej pierwsze państwa powstały od około VII w., po okresie wędrówek Słowian, gdy ustabilizowało się osadnictwo. Pierwszą znaną nam organizacją słowiańską było tzw. państwo Samona, utworzone w walce z Awarami przez frankijskiego kupca około 623 r. Istniało ono do 658 r. i rozpadło się w nieznanych okolicznościach⁴¹. Niewiele późniejsze są początki państwowości słowiańskiej w Karantanii⁴².

Pierwsze organizacje miały charakter efemeryczny i rozpadły się na plemiona. Późniejsze były bardziej stabilne. Dotyczy to już państwa wielkomorawskiego (IX w.), które rozpadło się tylko na skutek potężnego najazdu węgierskiego⁴³. Ukształtowane następnie państwa: Czechy (IX/X w.), Polska (X w.) a także Węgry (X w.) okazały się trwałe. Możemy więc stwierdzić, że po czasach zamętu politycznego, walk międzyplemiennych, najazdów z zewnątrz, tworzenia i rozpadania się pierwszych państw, od około IX—X w. nastąpił okres konsolidacji i rozwoju organizacji państwowych.

Nasze wiadomości o początkach państw w Sudanie Zachodnim nie są pewne. W oparciu o tradycje ustne dynastii panującej w Ghanie jej początki umieszcza się nawet w IV w. n.e. Bardziej prawdopodobna jest jednak datacja późniejsza, około VII/VIII w. n.e., poświadczona przez źródła archeologiczne i pisane⁴⁴. Na IX—X w. przypadają początki państwa Songhaj⁴⁵, zaś początki Mali umieszcza się w XI—XII w.⁴⁶.

Wyjaśnienia wymaga przyczyna powstania państw na obu obszarach. Omówione wyżej warunki gospodarcze i społeczne tworzyły jedynie możliwości. Ich wykorzystanie nie następowało automatycznie. O powstaniu państw decydowały dodatkowe czynniki — bodźce i metody działania.

Bodźcem państwowotwórczym było w Europie Środkowo—Wschodniej zagrożenie zewnętrzne ze strony koczowników oraz państwa wschodniofrankijs-

⁴⁰ M. Delafosse, op. cit.; H. Baumann, D. Westermann, *Les peuples et les civilisations de l'Afrique*. Paris 1967, s. 367—424.

⁴¹ G. Labuda, *Pierwsze państwo słowiańskie. Państwo Samona*. Poznań 1949.

⁴² H. Łowmiański, op. cit. t. IV, s. 230—263.

⁴³ Tamże, s. 299—394.

⁴⁴ J. Cuoq, op. cit., s. 42 — al—Fazari; N. Levtzion, *Ancient Ghana and Mali*, Oxford 1973, s. 3—15.

⁴⁵ J. Rouch, *Contribution à l'histoire des Songhay*, Dakar 1953, s. 169—175.

⁴⁶ J. Cuoq, op. cit., s. 102—103 — Al—Bakri; N. Levtzion, op. cit., s. 53—62.

kiego, a następnie niemieckiego. Zachodnie sąsiedztwo sprzyjało tworzeniu państw, ukazując atrakcyjny do naśladowania wzorzec organizacyjny. Czynnikiem wytrącającym układ plemienny z równowagi stawały się ambicje i aktywność starszyny plemiennych, z drugiej strony różnicowanie potencjałów poszczególnych, rywalizujących ze sobą plemion, poza przypadkiem państwa węgierskiego, w którym obok dominującej grupy madziarskiej istniało osadnictwo słowiańskie. Niewiele natomiast wiemy o wpływie środowiska i napięciach ekologicznych jako o przyczynie tworzenia państw.

W Sudanie Zachodnim bodźcem państwowotwórczym była chęć czerpania korzyści z handlu zewnętrznego i rywalizacja o opanowanie tego handlu. Wymagało to dużego wysiłku organizacyjnego⁴⁷. Także i tu ekspansję ułatwiało różnicowanie potencjału grup plemiennych, lecz utrudniały ją odrębności ich systemów organizacyjnych, różnice kultury i języka. Istnienie wzorca organizacyjnego, zaczerpniętego ze świata islamu, przyspieszało tworzenie państw. Wzorzec ten ulegał jednak w Sudanie Zachodnim znacznie większym przekształceniom i dostosowaniu do warunków miejscowych, niż wzorzec zachodnio i południowo europejski, przyjmowany w Europie Środkowo-Wschodniej⁴⁸. Na obu obszarach przyjęcie wzorca oznaczało także przyjęcie religii — chrześcijaństwa lub islamu.

Na obu obszarach środkiem tworzenia państw była skupiona wokół wodzów—władców siła zbrojna. Jej organizacja wywodziła się w części ze struktur plemiennych. W Europie służyła w armii starszyna rodowa⁴⁹. Jednakże siłę uderzeniową stanowiły drużyny władców, a więc instytucje tworzone poza plemienną strukturą społeczną⁵⁰. W Sudanie Zachodnim rekrutacja armii wedle plemiennego systemu grup wieku, uzupełniona została przez system wyspecjalizowanych gwardii przybocznych władców, często pochodzenia niewolniczego⁵¹. W obu przypadkach grupa dowódców należała do elity rządzącej państwami.

Instytucja dynastii charakterystyczna jest dla państw obu obszarów, ale dynastie różniły się znacznie. Chrześcijaństwo i jednożeństwo zmniejszyły w Europie liczbę pretendentów do tronu. W Sudanie, wielożeństwo — istniejące zarówno w kulturze lokalnej jak w islamie — spowodowało, że potomstwo władców było bardzo liczne⁵². W rezultacie wybuchały częste walki o tron, co destabilizowało państwa.

⁴⁷ M. Małowist, *Wielkie państwa*, s. 231, 363.

⁴⁸ J. Trimmingham, *A history of Islam in West Africa*, London 1962; B. Stępniewska, *Rozpowszechnianie się islamu w Sudanie Zachodnim od XII do XVI w.*, Wrocław 1972; V. Monteil, *L'Islam Noir*, Paris 1980.

⁴⁹ T. Wasilewski, *Studia nad składem społecznym wczesnośredniowiecznych sił zbrojnych na Rusi*, „Studia Wczesnośredniowieczne” t. IV, 1958; H. Łowmiański, op. cit., t. IV, s. 163.

⁵⁰ F. Graus, *Rane středoveke družiny a jejich význam při vzniku státu ve střední Evropě*, „Československý Časopis Historický” t. XIII, 1965; V. Vaneček, *Les „družiny” (gardes) princières dans les débuts de l'Etat Tchèque*, CzP—H t. II, 1949; H. Łowmiański, op. cit. t. IV, s. 164—192.

⁵¹ Ch. Monteil, *Les empires du Mali*, „Bulletin du Comité d'Etudes Historiques et Scientifiques de l'AOF”, 1929; Tarikh el—Fettach, s. 159, 264—265; *Tarikh es—Soudan ... par Abderrahman es—Sa'adi*, ed. O. Houdas, Paris 1964, s. 118.

⁵² N. Levztion, op. cit., s. 63—72; J. Rouch, op. cit., s. 192—206; *Tarikh el—Fettach*, s. 149—152.

Dwór jako centralna (obok dynastii) instytucja państwowa, wydaje się na obu obszarach zorganizowany podobnie. Natomiast podziały terytorialne i organizacja administracji lokalnej były w Afryce inne, a scentralizowanie władzy mniejsze niż w Europie. Przy bardzo dużym obszarze państwa Sudanu Zachodniego dzieliły się na obszar centralny, podzielony na prowincje i zarządzany przez władcę i jego zarządców, oraz na półzależne, peryferyjne położone państwka i plemiona. Uzależniano je przez narzucenie trybutu, obowiązku dostarczania oddziałów zbrojnych, lecz pozostawiano tam lokalne dynastie⁵³. Zjawisko to znane jest także z terenów Europy Środkowo-Wschodniej, istniało bowiem w państwie Wielkomorawskim⁵⁴, lecz centralizacja następnie ukształtowanych państw była większa, a podział na centrum i peryferie zarzucony. Obszar tych państw był mniejszy, niż zachodniosudańskich, co ułatwiało budowę jednolitego systemu zarządzania. W systemie tym wielką rolę odgrywały ośrodki grodowe, będące zarówno podstawą administrowania, jak pobierania danin, wymierzania sprawiedliwości, gromadzenia wojsk i oporu w razie obcego najazdu⁵⁵. W systemie organizacyjnym państw zachodniosudańskich nie ma tego typu ośrodków. Nawet stolice prowincji (poza dwoma wyjątkami Timbuktu i Dżenne) pozostawały większych rozmiarów wsiami.

System skarbowy państw obu obszarów wykazuje wiele podobieństw. Daniny pobierano w naturze, wyrobów rzemieślniczych i usług dostarczały grupy służebników. Niektóre ludy lub grupy ludności dostarczały dóbr specjalnych — w Sudanie było to złoto, kość słoniowa, w Europie — złoto (w ilościach niewielkich), skóry bobrowe, miód⁵⁶. W Europie istniał ponadto obowiązek prac przy budowie grodów, mostów, dróg, rąbaniu przesiek w lesie⁵⁷. Obciążenie ludności daninami i pracami było w związku z tym w państwach europejskich większe. Uzupełnieniem dochodów skarbu państwowego były na obu obszarach opłaty targowe, w Europie także cła.

Największą różnicę między systemami skarbowymi stanowiło to, że w Sudanie Zachodnim grupy rządzące czerpały bardzo dużą część dochodów z organizowanej przez władców i dostojników działalności handlowej. Sprzedaż złota i niewolników pozwalała na obfite zakupy towarów luksusowych. W tej sytuacji nacisk fiskalny na własnych poddanych mógł być ograniczony⁵⁸. Handel zewnętrzny w państwach Europy Środkowo-Wschodniej przynosił grupie rządzącej nieporównanie mniejszą część dochodów.

Poza gromadzeniem środków skarbowość spełniała drugą ważną funkcję — dystrybucji dóbr. W obu badanych przypadkach grupy rządzące czerpały

⁵³ J. Vansina, *A comparison of African Kingdoms*, „Africa” 1962; J. Hunwick, *Songhay, Borno and Hausland in the sixteenth century*, [w:] *History of West Africa*, ed. A. Ajayi, M. Crowder, t. I, London 1971, s. 228—231; N. Levtzion, op. cit., s. 16—28, 78—83.

⁵⁴ V. Proházka, *Velkomoravska říše a vyvoj politické organizace u slovanských narodu*, Praha 1963, s. 785; H. Łowmiański, op. cit. t. IV, s. 376—380.

⁵⁵ T. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII w.*, „Studia z dziejów osadnictwa” t. V, 1967, s. 5—47; K. Modzelewski, *Grody i dwory w gospodarce polskiej monarchii wczesnofeudalnej*, KHKM, 1973.

⁵⁶ K. Modzelewski, *Organizacja*, s. 93, 103, 117.

⁵⁷ Tenże, *Chłopi*, s. 95—96.

⁵⁸ M. Małowist, *Wielkie państwa*, s. 294.

dochody z podziału skarbu państwowego. Ów system scentralizowanej dystrybucji opisany został znakomicie przez K. Modzelewskiego⁵⁹. Dla państw Sudanu Zachodniego podejmowano podobne sondáže⁶⁰.

W państwach Europy Środkowo-Wschodniej istniała jednakże — już we wczesnym okresie ich działania — własność ziemi w rękach możnowładców. Rozmiary tej własności były niewielkie, a dochody z niej czerpane nieporównanie mniejsze niż dochody otrzymywane dzięki miejscu zajmowanemu przez dostojników w aparacie państwowym⁶¹. Jednakże własność stanowiła podstawę pewnego stopnia niezależności możnowładców od panującego.

W państwach Sudanu Zachodniego — Ghanie i Mali — zjawisko to nie jest potwierdzone, a system scentralizowanego gromadzenia i dystrybucji dóbr dominował w nich całkowicie.

*

Tak więc już w okresie powstawania państw, pomiędzy organizacjami Europy Środkowo-Wschodniej a Sudanu Zachodniego, dadzą się wskazać obok licznych podobieństw, także istotne różnice. Dalsza ewolucja organizacji państwowych obu obszarów różnice te powiększała.

Po uformowaniu się wczesnych typów państw w Europie Środkowo-Wschodniej, przez wiele stuleci trwały w nich procesy wielostronnego rozwoju. Trwały one co najmniej do XV—XVI w. We wszystkich państwach zwiększyła się liczba ludności, od około 4 osób/km² do 7—10 osób/km²⁶². W gospodarce stulecia te charakteryzuje wzrost osadnictwa, liczby wsi i miast, większa produkcja rolna (osiągnięta dzięki upowszechnieniu trójpolówki, pluga, młyna), rozwój produkcji rzemieślniczej i handlu. Procesy te nasilały się stopniowo, a odpowiedzi na pytanie o ich genezę szukać trzeba w sytuacji XI—XIII wieków.

W państwach Europy Środkowo-Wschodniej stosunkowo szybko uległy rozkładowi wspólnoty typu tradycyjnego. Już w okresie plemiennym wspólnoty wielkorodzinne rozpadały się na rodziny małe, powstawały indywidualne gospodarstwa chłopskie. W XI—XII w. procesy te uległy przyspieszeniu. Pod wpływem nowych form osadnictwa i typu własności rozpadły się także wspólnoty terytorialne zwane opolami⁶³. Wreszcie działanie organizacji państwowych doprowadziło do stosunkowo szybkiego rozkładu organizacji plemiennych⁶⁴. Ekspansja plemion silniejszych i włączenie w skład powstających państw plemion słabszych, pociągały za sobą albo fizyczną likwidację lokalnych grup rządzących, albo włączenie ich części w ramy działalności państwowej⁶⁵. Również ujednoczenie administracji świeckiej i kościelnej spowodowało

⁵⁹ K. Modzelewski, *Organizacja*.

⁶⁰ M. Tymowski, *Les domaines; tenże, La ville et la campagne*; L. Kaba, op. cit.

⁶¹ H. Łowmiański, op. cit., t. IV, s. 483—513; K. Modzelewski, *Organizacja*, s. 232—234.

⁶² B. Urłanis, *Rost nasielenija w Iewropie*, Moskwa 1931; I. Gieysztorowa, *Ludność*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. I, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. e430.

⁶³ Z. Podwińska, op. cit., s. 369.

⁶⁴ K. Modzelewski, patrz przypis 9.

⁶⁵ H. Łowmiański, op. cit. t. III, s. 383—392.

wało zanik dawnych odrębności plemiennych. Było to prawdopodobnie możliwe ze względu na bliskość kulturalną i cywilizacyjną poszczególnych plemion.

Jedną z przyczyn rozkładu wspólnot typu tradycyjnego było wykształcenie się indywidualnej gospodarki chłopskiej oraz załazków indywidualnej wielkiej własności ziemskiej. Procesy przemiany systemu przyspieszane były przez działania Kościoła, który dążył do upodobnienia swej pozycji do sytuacji w innych państwach europejskich. Także możnowładztwo i rycerstwo dążyło do rozluźnienia zależności od władców poprzez posiadanie ziemi⁶⁶. Przemiany systemu następowały poprzez dezintegrację systemu prawa książęcego, rozwój immunitetów skarbowych i sądowych, wykształcenie się w rezultacie nowych form poddaństwa chłopów, uzależnianych od pana feudalnej włości⁶⁷. W okresie kolonizacji na prawie niemieckim (XIII—XV w.) ewolucja uległa dalszemu przyspieszeniu, dzięki napływowi osadników, przywożeniu przez nich środków materialnych, technik pracy, wzorców prawno-organizacyjnych⁶⁸.

Wpływ świata zewnętrznego, a szczególnie cesarstwa, był wielokierunkowy. Z jednej strony nacisk militarny i zagrożenie zmuszały grupy rządzące w państwach sąsiednich do usprawniania organizacji. Gdy nacisk ten w XIII w. osłabł, nasiliło się przekazywanie wzorców organizacyjnych, prawnych, technicznych. Ich przyjmowanie w Polsce, Czechach, na Węgrzech, było możliwe gdyż oba typy społeczności — przekazujących i przyjmujących wzorce — łączyła bliskość cywilizacyjna.

Indywidualne gospodarstwo chłopskie było zdolne do przyjęcia nowości technicznych, do zmiany usytuowania wobec feudalnego właściciela włości. Można pragnęli przejść wzorce życia i sprawowania władzy z zachodnich monarchii feudalnych. Władcy potrafili dostosować politykę do tych dążeń. Rozpad wspólnot tradycyjnych i indywidualizowanie życia, wyzwalały aktywność i siły twórcze ludzi należących do różnych grup społecznych. W przeniesieniu wzorców i nadaniu społeczeństwu spistości wewnętrznej i legitymizowaniu władzy, wielką rolę odgrywał Kościół.

Podsumowując — przemiany w Europie Środkowo-Wschodniej następowały na skutek jednoczesnego oddziaływania czynników wewnętrznych i zewnętrznych. Ewolucja monarchii wczesnopaństwowych ku dojrzałej formie państwa przebiegała poprzez feudalizację systemu.

*

Inaczej przebiegała ewolucja wczesnopaństwowych systemów Sudanu Zachodniego. Definicja wczesnej państwowości określa, że jest to taki typ

⁶⁶ W. Korta, *Rozwój wielkiej własności feudalnej na Śląsku do połowy XIII w.*, Wrocław 1964; K. Modzelewski, *Organizacja*, s. 251—255.

⁶⁷ R. Grodecki, *Początki immunitetu w Polsce*, Lwów 1930.

⁶⁸ K. Tymieniecki, *Prawo niemieckie w rozwoju wsi polskiej*, KH 1923; T. Tyc, *Początki kolonizacji na prawie niemieckim w Wielkopolsce 1200–1330*, Poznań 1924; R. Grodecki, *Dzieje wewnętrzne Polski XIII w.*, [w:] tegoż, *Polska Piastowska*, Warszawa 1969; B. Zientara, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. A. Gieysztor, T. Rosłanowski, Warszawa 1976; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986, s. 45—89.

państwa, w którym istnieją jeszcze pozostałości systemów przedpaństwowych, plemiennych⁶⁹. Z tego punktu widzenia wszystkie państwa Sudanu Zachodniego od IX do XVI w. uznać musimy za wczesne. Podstawową bowiem cechą było trwanie w ich ramach, na niższych szczeblach zarządzania, przedpaństwowych wspólnot, takich jak wielka rodzina, wspólnota wiejska i plemię. Władcy nie dążyli do zniszczenia owych wspólnot, przeciwnie — były one wykorzystywane jako element składowy struktur rządzenia: wymiaru sprawiedliwości, ściągania danin, dostarczania ludzi do wojska, zapewnienia ładu wewnętrznego⁷⁰.

Przyczyny, dla których wspólnoty owe nie zostały rozłożone są różnorodne. Prawdopodobnie najważniejsze z nich wynikały z typu i wydajności gospodarki. Technika pracy rolniczej i organizacja pasterskiej nie pozwalały na powstanie gospodarstw indywidualnych. Niewielkie rozmiary produkcji i nadwyżek, nie pozwalały na reformę systemu, brakowało bowiem środków na rozbudowany i wyodrębniony aparat zarządzania niższych szczebli.

Dyskusyjny jest wpływ środowiska naturalnego na powolność procesów rozwoju gospodarczego i politycznego. Hipoteza o łatwości zdobywania pożywienia i braku presji środowiska⁷¹ ma przeciwników, podkreślających przeszkody przez to środowisko tworzone, takie jak słabe gleby, ogromne przestrzenie, uciążliwy klimat, częste klęski żywiołowe⁷². Wielu zwolenników ma natomiast teza, zgodnie z którą obfitość złota i duże dochody z handlu zewnętrznego, osłabiały presję grup rządzących na ludność miejscową, ograniczały zainteresowanie lokalną gospodarką i zwiększeniem jej wydajności⁷³. Handel zewnętrzny stanowił jeden z najważniejszych bodźców dzięki którym powstały państwa zachodniosudańskie. Jednakże państwa te rozwijały się pod wpływem tego bodźca o tyle, aby możliwe było sprawne prowadzenie handlu, po czym następowało zablokowanie ich dalszego rozwoju. Czynnikiem negatywnym, obok braku presji na własną gospodarkę, było przerzucanie dużej części dochodów z handlu zewnętrznego do Afryki Północnej przez kupców przybywających do Sudanu z Maghrebu⁷⁴. Ponadto struktura handlu była dla rozwoju państw Sudanu Zachodniego niekorzystna — sprowadzano wyroby rzemieślnicze a wywożono złoto i niewolników. Tak więc kontakty zewnętrzne, stanowiące u początku tworzenia się zachodniosudańskich państw silny bodziec rozwojowy, tworzyły następnie trudne do przekroczenia bariery wzrostu⁷⁵.

Jest to zasadnicza różnica w porównaniu z sytuacją społeczeństw Europy

⁶⁹ H. Claessen, P. Skalnik, *The Early State*, s. 78, 620—622.

⁷⁰ M. Tymowski, *The Early State and after in precolonial West Sudan. Problems of the Stability of political organizations and the obstacles to their development*, [w:] *Early State Dynamics*, ed. H. Claessen, P. van de Velde, Leiden 1987, s. 65.

⁷¹ M. Małowist, *Wielkie państwa*, s. 343; tenże, *The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages*, „Past and Present” nr 33, 1966, s. 343.

⁷² A. G. Hopkins, *The Western Sudan in the Middle Ages. Underdevelopment in the Empires of the Western Sudan*, „Past and Present”, nr 37, 1967; C. Coquery-Vidrovitch, H. Moniot, *L'Afrique de 1800 à nos jours*, Paris 1974, s. 274—275.

⁷³ M. Małowist, *Wielkie państwa*, s. 294; tenże, *Le commerce de l'or*.

⁷⁴ M. Tymowski, *The Early State*, s. 63.

⁷⁵ Tenże, *Le développement et la régression chez les peuples de la boucle du Niger à l'époque précoloniale*, Warszawa 1974, s. 105—106.

Środkowo-Wschodniej. Tam wpływy zewnętrzne przyspieszały rozwój, w Sudanie Zachodnim zaś go blokowały. Tam mamy do czynienia z napływem środków materialnych, tu z ich odpływem, tam z przybywaniem osadników, tu z kontynuacją wywozu ludzi jako niewolników.

Równie odmienne było oddziaływanie zewnętrznych wzorców religijnych. Islam był religią tolerancyjną, toteż po jego przyjęciu przez władców, grupy rządzące i kupiectwo zachodniosudańskie, nie dążono do nawrócenia wszystkich pozostałych mieszkańców. Ludność wiejska pozostała w państwach Zachodniego Sudanu w ogromnej większości animistyczna⁷⁶. Zresztą przyjęcie przez tę ludność islamu naruszałoby spójność wspólnot wielkorodzinnych i wioskowych, w których czynnikiem łączącym był kult przodków a organizacja życia wynikała z miejscowych systemów wierzeń i obyczajów⁷⁷. Władcy, traktujący wspólnoty jako niezbędne, niższe szczeble zarządzania, nie mogli tych wspólnot niszczyć przez narzucanie nowej religii.

W rezultacie społeczeństwa państw Sudanu Zachodniego pozostawały pod względem religijnym niejednolite, pod względem kultury głęboko zróżnicowane. Brak spójności kulturalnej utrudniał legitymizowanie władzy i sprawne działanie władz państwowych. Trwanie wspólnot wielkorodzinnych i wioskowych, a na wyższym szczeblu plemiennych, utrudniało recepcję wzorców zewnętrznych nie tylko w dziedzinie religijnej, lecz także technicznej i prawnej. Ponadto wspólnoty nie wyzwały w ich członkach aktywności wykraczającej poza przeciętną, ani dążenia do sukcesu przez dodatkowy wysiłek.

Tak więc barier dla rozwoju struktur społecznych i politycznych w Sudanie Zachodnim szukać należy w połączeniu kilku zjawisk — trwania wspólnot typu tradycyjnego i niekorzystnym wpływie kontaktów zewnętrznych wobec odmiennej od Afryki Północnej struktury społecznej.

*

Zjawisk wskazujących na rozwój systemu szukać należałoby więc w Sudanie Zachodnim poza wspomnianymi wspólnotami, w strukturach społecznych kształtujących się obok i niezależnie od nich. Zjawiskiem takim było osadnictwo jenieckie, organizowane przez władców. Tworzone z jeńców wojennych wsie nie były wspólnotami typu tradycyjnego, wszelkie dawne więzi społeczne były w nich zerwane. Na czele tych wsi stali zarządcy mianowani przez panujących. Osadnictwo jenieckie przyczyniało się do wzrostu liczby ludności państw zachodniosudańskich i wzrostu produkcji rolnej. Działo się to jednak kosztem terenów, z których porywano ludzi. Ponadto wsie jenieckie miały tendencję do przeradzania się — po kilku pokoleniach — we wspólnoty typu tradycyjnego⁷⁸.

Najważniejszym zjawiskiem wyrażającym przemianę i rozwój systemu była urbanizacja. Społeczności miejskie zorganizowane były inaczej niż wspólnoty wiejskie, nastawione były na recepcję wzorców zewnętrznych i zdolne do ich

⁷⁶ B. Stępniewska, *Portée sociale de l'Islam au Soudan Occidental aux XIVe-XVIe siècles*, „Africana Bulletin”, nr 14, 1971, s. 52.

⁷⁷ M. Delafosse, op. cit. t. III, s. 6—13, 167—172.

⁷⁸ *Tarikh el-Fettach*, s. 20—21, 107—108.

twórczego przyjęcia i zastosowania⁷⁹. Ludność dużych miast XVI w. (Timbuktu, Gao, Dżenne) odpowiadała liczbie ludności niejednej prowincji. Oblicza się, że Timbuktu miało około 35 tys. mieszkańców, Gao zapewne więcej, Dżenne około 15—20 tys.⁸⁰ Ważną grupę społeczności miejskich stanowili ulemowie, nauczyciele, prawnicy muzułmańscy, sędziowie⁸¹. Wraz z kupiectwem tworzyli oni najbardziej dynamiczną część społeczności zachodniosudańskich. Jednakże liczba miast była niewielka, nawet w szczytowym z punktu widzenia ich rozwoju stuleciu XVI — miast było zaledwie kilka.

Tak więc przy trudnych do przełamania barierach wzrostu, oraz mniej licznych czynnikach wzrost stymulujących, procesy przemian społecznych i politycznych były w Sudanie Zachodnim powolne. Pewne przyspieszenie nastąpiło jednak w XVI w., gdy w państwie Songhaj, pod rządami dynastii Askia, podjęte zostały próby reform gospodarczych i politycznych. Władcy popierali środowiska muzułmańskie i miasta⁸². Zreorganizowano i rozwinięto kancelarię władcy, rozbudowano dwór, wzmocniono funkcje zarządców terytorialnych⁸³.

Grupa rządząca Songhajem zaczęła interesować się bardziej niż w stuleciach poprzednich gospodarką miejscową. Podjęto próbę organizacji majątków ziemskich należących do władców. Ci z kolei dokonywali nadań majątków na rzecz instytucji muzułmańskich i poszczególnych dostojników państwowych⁸⁴. Przyczyną tych zmian i zainteresowania dochodami uzyskiwanymi z majątków ziemskich był zapewne spadek dochodów grupy rządzącej uzyskiwanych w handlu zewnętrznym. Wynikało to ze spadku światowych cen złota po odkryciu Ameryki⁸⁵. Reformy te mogły wprowadzić Songhaj na drogę ewolucji ku państwu dojrzałemu. Jednakże skończyły się one niepowodzeniem. Zmiany zostały tylko zapoczątkowane. Obejmowały niewielką część społeczeństwa. Prawdopodobnie spadek dochodów grupy rządzącej był szybszy niż korzyści osiągnięte z reform. W rezultacie w Songhaju wybuchły walki wewnętrzne, państwo osłabło⁸⁶. Cios zadany Songhajowi przez najazd marokański 1591 r. okazał się w tej sytuacji ostateczny. Najazd ten stanowi cenzurę polityczną w dziejach Sudanu Zachodniego. W końcu XVI w. zakończył się okres działania rozwijających się powolnie, ale wielkich i stosunkowo trwałych organizacji państwowych. Rozpoczął się okres zamętu, walk politycznych

⁷⁹ J. H u n w i c k, *Religion and State in the Songhay empire*, [w:] J. M. L e w i s (ed.), *Islam in Tropical Africa*, London 1966; S. M. C i s s o k o, *L'Intelligentsia de Tombouctou aux XVe et XVIe siècles*, „Bulletin de l'IFAN”, sér. B, 1969.

⁸⁰ R. M a u n y, *Tableau*, s. 495—501; M. T y m o w s k i, *La ville*; S. M. C i s s o k o, *Tombouctou et l'empire Songay*, Dakar 1975, s. 159—162.

⁸¹ S. M. C i s s o k o, *L'intelligentsia*; E. S a a d, *Social History of Timbuktu*, Cambridge 1983, s. 22—167.

⁸² J. H u n w i c k, *Religion and State*.

⁸³ *Tarikh el-Fettach*, s. 13—15, 23—24, 30, 114—115, 118, 138; *Tarikh es-Soudan*, s. 118, 120, 123.

⁸⁴ *Tarikh el-Fettach*, s. 26, 131, 178—191, 211; M. T y m o w s k i, *Les domaines*; L. K u b b e l, *Songajskaja dierzawa*, Moskwa 1974, s. 136—137, 144—152.

⁸⁵ F. B r a u d e l, *Monnaies et civilisations. De l'or du Soudan à l'argent d'Amérique*, „Annales ESC”, 1946; M. M a ł o w i s t, *Wielkie państwa*, s. 431—432; M. T y m o w s k i, *Le développement*, s. 109—112.

⁸⁶ *Tarikh el-Fettach*, s. 230, 231; *Tarikh es-Soudan*, s. 196—208.

i kryzysu gospodarczego⁸⁷. Powolność rozwoju spowodowała, że w okresie nasilonej, gospodarczej i militarnej konfrontacji ze światem zewnętrznym, państwa Sudanu Zachodniego okazały się partnerem zbyt słabym, aby zapewnione było ich dalsze trwanie. Natomiast szybszy rozwój Europy Środkowo-Wschodniej w XII—XV w. był podstawą trwałości tamtejszych państw nawet w okresie trudnej konfrontacji ich struktur gospodarczych z rynkiem ogólnoeuropejskim a następnie światowym w XV i XVI w.⁸⁸

⁸⁷ M. Tymowski, *Le developpement*, 112—137.

⁸⁸ M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII—XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973.

TABLE OF CONTENTS

<p>A Bibliography of the Works by Professor Marian Małowist, 1971—1987 (<i>Jacek Adamczyk, Krzysztof Kowalewski</i>)</p>	647
<p>J. KIENIEWICZ — The Indian Ocean as a Distinct Problem</p> <p style="padding-left: 20px;">This is a critical review of literature referring to the economic systems created by societies in the region of the Indian Ocean and to their mutual links, particularly in the fifteenth-eighteenth centuries; the author draws attention to works which makes use of general models of economic-social development (for example those by Karl Marx or Immanuel Wallerstein). He concludes that „the Indian Ocean as a world-system appears to be a space shaped by relations between societies which assist each other in order to retain the existing state of things, and which for this purpose exploit the opportunities offered by navigation”.</p>	651
<p>M. TYMOWSKI — The Early State in the History of Eastern and Central Europe and Western Sudan. A Comparison of Processes of the Emergence of States and Barriers in their Development</p> <p style="padding-left: 20px;">A comparison inspired i.a. by the works of Marian Małowist proved the existence of numerous similarities (the existence of production surplus which was a condition for the emergence of the state organization, the search for income sources in plunder and the slave trade, the attitude of the early states to the crafts and trade). Inasmuch as the rapid development of the state organism of Central-Eastern Europe in the twelfth-fifteenth centuries made it possible to consolidate them, the states of Western Sudan transformed too slowly to successfully deal with an economic and military confrontation with the outside world.</p>	673
<p>J. SZEMIŃSKI — Manqu Qhapaq, the Founding Monarch in Inca Historical Tradition</p> <p style="padding-left: 20px;">A critical examination of Inca and Spanish sources dating from the sixteenth and the first half seventeenth century indicates the identification of several hypothetical organizers of the Inca state with a single person who was ascribed with divine origin as well as the introduction of religious cults, the division of labour and even the ethnic differentiation of the Andean peoples.</p>	689
<p>B. GEREMEK — A Member of the Social Margin in the Middle Ages</p> <p style="padding-left: 20px;">A review and characteristic of groups which comprised the social margin in late medieval Europe; apart from professional criminals, prostitutes, beggars etc. the author took into consideration other categories of persons who remained outside the urban and rural communities (ethnic and religious minorities, lepers and outlaws).</p>	705
<p>A. DUNIN-WĄSOWICZ — „<i>Juhert</i>” and its Polish Version of Agrarian Measure</p> <p style="padding-left: 20px;"><i>Juhert</i> (<i>jouchert</i>, <i>iuchert</i>, and so on) is a European term describing parts of fields, of various size and shape, and corresponding units of labour; in medieval and early modern Poland it changed its size but continued to remain within the <i>laneus</i>, a fact which reflected different schemes of the organization of the village and agrarian technology as well as regional traditions.</p>	729